

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Оразалиева Айдана Нурлан қызы

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті
Қазақ тілі және әдебиет бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: **Байзаков Жандос Абдазимович**

Phd Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

E-mail: orazalievaaydana@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Халық ауыз әдебиеті ауыздан ауызға тарап бүгінгі қазақилықты сақтап, баяғы тұрмыс-тіршілікті үйретіп келе жатыр. Халық ауыз әдебиеті дамыған сайын бүкіл жұртшылық дамып әдебиетке деген қызығушылықтарын арттыра түсуде. Әдебиетке деген жол ең алдымен фольклор арқылы болады. Ауыз әдебиетінің өзіндік түрлерге бөлініп, қазақтар оны салт-дәстүр, жыр жырлап, той тойлау етіп құрмет көрсетуінің өзі бір қазақ әдебиетіне деген құрметті көре аламыз. Барлық жерде үлкен адамның сөзі жүргендігін көре аламыз. Тіпті екі жастың бір-бірін сүйіп тұрса да, үлкен ата-әжелер қарсы болса екі жас қосылмай кеткен. Осылай негізінен құрмет, ізет арқылы көп отырыс, той томалақ арқылы осы халық ауыз әдебиеті келіп шыққан.

Кілтті сөздер: *Фольклор, лирика, эпос, лиро-эпостық жырлар, бата, ертегі, сюжет, қаһарман.*

Кіріспе

Ауыз әдебиеті – сан ғасырлардан бері ауыздан-ауызға өтіп, бүгінгі күнге дейін жетіп келген халқымыздың бірден-бір асыл қазынасы әрі байлығы. Ауыз әдебиеті – елде жазу сызу өнері болмаған кездер де пайда болған сөз өнері.

Онда халықтың асқақ арманы, тұрмыс-тіршілігі, өмір сүру салты, әдет-ғұрпы ауызша айтылып, ауыздан ауызға көшіп, бізге дейін жетіп келген. Ауыз әдебиетінің өзіндік бір белгілі авторы болмайды, айтушы тұлғасы да болмайды. Сондықтан да ауыз әдебиеті үлгілері ауыздан ауызға тарап, әр түрлі жерлерде айтыла береді және сол әр айтылғанда өзгеріске ұшырап отырып олардың түрлі түрлі нұсқалары да көбейіп кеткен. Ауыз әдебиетінің түрлері өте көп. Олар: Ертегілер, ағыз-әңгімелер, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, батырлық және ғашықтық жырлар, шешендік сөздер ақындар айтысы, үйлену салтына байланысты туған жырлар, бақташылық жырлары, наурыз жырлары болып түр-түрге іштей бөлініп кете береді.

TYPES AND EDUCATIONAL VALUE OF SAMPLES OF FOLK ORAL LITERATURE

Orazalieva Aidana Nurlan qizi

Chirchyk State Pedagogical University

1st year student of Kazakh language and literature

Research supervisor: **Baizakov Zhandos Abdazimovich**

Phd Shyrchyk State Pedagogical University

E-mail: orazalievaaydana@gmail.com

ABSTRACT

Folk oral literature has been spreading from mouth to mouth, preserving today's Kazakhness and teaching the same way of life. As folk oral literature develops, the whole public develops and increases its interest in literature. The way to literature is primarily through folklore. The fact that oral literature is divided into its own types, and Kazakhs pay respect to it by singing rituals, singing songs, celebrating weddings, we can see the respect for Kazakh literature.

Everywhere we can see the words of a great man. Even if the two young people are kissing each other, if the grandparents are against it, the two young people are separated. In this way, this folk literature came to be mainly due to respect, dignity, many sittings and feasts.

Key words: *Folklore, lyrics, epic, lyric-epic poems, blessing, fairy tale, plot, hero.*

Негізгі бөлім: Қазақ халқында кең тараған ауыз әдебиеті үлгілерінің ең көрнекті түрінің бірі – Тұрмыс салт жырлары. Өйткені тұрмыс-салт жырлары әрбір халықтың тұрмыс тіршілігінен келіп шығып соларды ән-жырмен, нақыл сөздермен бейнелеп көрсетіп береді. Тұрмыс-салт жырлары өз ішінде керемет тармақтарға яғни бөлімдерге бөлінеді. Олар: Бесік жыры, тұсау кесу, той бастар, беташар, жар-жар, сыңсу, бата, жоқтау сияқты т.б. Бұл бөлімдердің әрқайсысының өзіне тін белгісі қалай келіп шыққандығы жайлы сипаттамалар бар. Мысалы айтар болсақ «Бесік жыры» - жас нәресте өмірге келісімен бесікке бөлеп анасы оны жұбату мақсатында өлеңдетіп бесік жырын айтады. Тек қана жұбату мақсатында ғана емес, оның ішкі мәнінде күнделікті тіршілігі, өз өмірі мен баласының келешегі туралы арман мүдделері, басынан кешкен қайғы қасіреті жайлы да айтылып өтіп, өсіп келе жатқан баласына артар үміті көп екендігін де жыр арқылы да жас нәрестеге тәрбие құралын алдымен бесіктен бастаған.

Тұрмыс-салт жырларының тағы бір ерекше түрі – Тұсау кесер. Бесіктен белін көтеріп тәй-тәй басып келет жатқан жас сәбиге жасалатын рәсім. Тұсау кесерді жасаудаға отбасының мақсаты жас нәресте енді қадам басып келе жатқан кезінде құламай сүрінбей тез-тез кетсін деп ала жіппен аяғын байлап тәй-тәй бастырып тұсауын кеседі. Тұсау кесерді елге белгілі аса құрметті адамға болмаса сол жанұяға қадіріл болған үлкен адамға кестірген.

Халық арасында үлкеннен бата алуы сан ғасырлардан бері қалыптасып бүгінгі күнге дейін жетіп келген халық байлығы, рухани қазынасы. Батаны ұзақ

сапарға шыққанда, дастархан басында, түскен жас келінге елге, жерге де үлкен жасты қариялер береді.

Мақал-мәтелдер – қазақ халық ауыз әдебиетінің ерте замандардан бері айтылып, халықтың асыл ойының, тобықтай түйіні. Мақал-мәтел айтайын деген ойды аса ықшам түрде, қысқа сөзді болса да мағынасы тереңде келіп ойды тұспалдап жеткізіп беруші ауыз әдебиетінің үлкен түрі. Тек қана терең ой салу ғана емес, үлгі өнеге, отанға, анаға, еңбекке, табиғатқа, досқа деген сүйіспеншілік пен махаббаттарың арттыратын асыл сөздің атасы.

Ауыз әдебиет түрлерінің ерте кезден қалыптасып қазіргі күнге дейін дамып келе жатқан түрі – Ертегілер. Ертегілерде өмірде кездесе бермейтін қиял-ғажайып пен оқыс оқиғалар түрлі құбылыстар көрініс табады. Кейде өмірде аса сирек кездесетін тамаша оқиғалар, тым қызық кездейсоқ құбылыстар шебер баяндалып, оқырмандарды өз жанына тарта түседі. Ертегілердің кейіпкерлері ғажап күшті, аса ақылды, асқан батыр болып келеді де, не-не ұзақ жерлерге бір сәтте жете алатын тым жүйрік ат, жеті қабат жер астына түсіп, қазына – байлықтарды игеруге ұмтылатын арманшыл, батыл да, батыр жандар болып сипатталады. Халық арасында ертегілердің әр түрі кездеседі. Бұл орайда «Қиял-ғажайып», «Шыншыл ертегілер», «Хайуанаттар» жайындағы ертегілер деп Мұхтар Әуезов 3 түрге бөледі. Ертегінің аса бір қызықты саласы – әдеби ертегілер. Әдеби ертегілер кім жазғандығы белгілі болғандықтан, оны әдеби ертегі деп айтады. Әдеби ертегілер, көбінесе, халық арасында ауызша айтылып, кең таралған аңыз әңгімелер негізінде дүниеге келген. Әдеби ертегілер негізінен өлең түрінде де кейде қарасыз түрінде де айтыла береді. Осыған мысал ретінде Мағжан Жұмабаевтың «Жүсіп хан», Әбділда Тәжібаевтің «Толағай», В.Гаршиннің атақты «Саяхатшы бақа» атты ертегісі де, дүние жүзіне кең тараған аса тамаша әдеби ертегілердің қатарына жатады.

Халық ауыз әдебиеті түрлерінің ең ерекше түрі – Ғашықтық (лиро-эпостық), Батырлық (эпостық) жырлар. Лиро-эпостық жырында оқиға желісі екі ғашықтың бір-біріне деген махаббаты, бір-бірінен қандай қиыншылық болса да бас тартпағандығын көреміз. Бұл жырдың соңы көбінесе сүйіп қосуды

армандаған екі жасқа туыс жақтары қарсы тұрып, жастардың мерт болып, екі жастың қосылмай кетуі бейнеленеді. Ғашықтық жырлар: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман Шолпан», «Күлше қыз», «Құл мен қыз», «Мақпал қыз», «Есім-Зылиха» т.б. сиятылар жатады.

Ал эпостық жарларда көбінесе елдің арасынан шаққан батыр әрі қаһарман жігіттер жайлы сөз қозғалады. Батырлар жырының қайсысы болсада оқиғаға құрылады, сюжетсіз болмайды. Жырдың сюжетінде сол батырдың тұрмыс-тіршілігін, аттанған жорықтарын, қайғысы мен қуанышын, жауға қалай шапқаны жайында әңгіме қозғалады. Оларға: «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Бекет батыр», «Арқалық батыр», «Көрұлы», «Қамбар батыр» т.б. сол сияқты ерлік жайлы, Отаны үшін еш тайсалмай күрескен батыр, ержүрек азаматтар жайлы жазылған жырлар кіреді.

Қорыта айтқанда Шоқан мен Потанин және де басқа ғалымдар бізге ауыз әдебиетін зерделі түрде зерттеп, оны ашық айдын етіп анықтап, халыққа жеткізе білген. Соңғы жылдары қазақ фольклоры бұрын соңды болмаған қарқынмен дамып, түркология ғылымына жол салды. Бізге жеткен ауыз әдебиеті үлгілері бір шама біз ойлағаннан аз болуы ықтимал. Себебі бізге жетпей қалған қаншама үлгілері мен нұсқалары болуы мүмкін. Қазіргі таңда соларды зерртеп, түбіне жету барысында біраз ақын, ғалымдар жұмыс алып баруда. Мүмкін ауыз әдебиеті болмаған кезде баяғы тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып, салт-сана, салт-дәстүр қалай болғаны біздің ой санамызға қараңғы болар меді...

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. М.Ғабдуллин «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» Алматы 1958 жыл.
2. Қоңыратбаев «Қазақ фольклорының тарихы» Алматы 1991 жыл.
3. М.Әуезов «Әдебиет тарихы» Алматы 1991 жыл.
4. Ә.Нысанбаев «Қазақ энциклопедиясы» Алматы 1998 жыл.